

ПЕРЕДМОВА

Основне завдання, яке поставила собі Лариса, — це дослідження поглядів Богдана Хмельницького на державу, яку він творив, тому вона, сповідуючи концепцію відомого представника французької “школи Анналів” Марка Блока, і примусила Богдана Хмельницького говорити як гетьмана. Вона концентрувала свою увагу на оригінальних документах гетьмана, а також на його візії у договорах з іншими володарями. Цей метод дав очікувані результати, і вона створила цілу серію досліджень окремих проблем, які пропонуються читачеві цієї збірки. На базі тих досліджень авторка написала свою докторську дисертацію під назвою «Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.».

Лариса працювала у нашому міні-семінарі в нашому домі у містечку Уелзлі, Массачусетс, де знаходиться моя фахова історична та сходинна бібліотека. Ми обговорювали проблеми або в моєму робочому кабінеті, або під час прогулянок алеями парків нашого містечка. Я був науковим керівником Лариси, і ми займалися її тематикою кілька разів щотижня. Час від часу наш міні-семінар відвідували запрошені гості, наприклад, професор Ігор Шевченко, але вони не знали, що наші зустрічі і розмови — це був запланований міні-семінар.

У науці приймається теза, що Богдан Хмельницький поступово дійшов до ідеї творення своєї держави в 1649 р. Лариса ж з'ясувала, що це мусило статися раніше. Як відомо, великі перемоги Богдана Хмельницького стали можливими завдяки його союзу з кримським ханом Іслам Гіреєм III, але історики сприймають це як щось цілком samozрозуміле, хоч у дійсності це було щось надзвичайне. Козаки і татари ще від часів Дмитра Вишневецького, від половини XVI ст., воювали між собою. Крім того, вони належали до двох різних релігійних сфер — православної християнської і мусульманської. А релігія в ті часи все ще окреслювала те, що ми тепер назвали б сферою національно-політичної культури. Так, Богдан Хмельницький знав і християнський, і мусульманський світ. Крім то-

го, як обґрунтовує Лариса, він ще перед повстанням критично оцінив свої можливості. Богдан Хмельницький не збирався очолювати черговий бунт, як його козацькі попередники. Його ціллю стало розбити польську армію. Козаки були знаменитими піхотинцями, але не мали кінноти, яка становила основну силу польського війська. Тільки татарська кіннота могла перемогти польську армію. Отже, треба було одержати татарську кінноту, але для цього існували великі перешкоди. Кримський хан був намісником османського султана у Східній Європі, який стежив за діями християнських васалів Османської Порти, котра в той час мала мирний договір з Польщею. Отже, хан мусив дістати дозвіл від османського султана, щоб з'єднатися з Богданом Хмельницьким проти Польщі. А це не було можливим, якщо б Хмельницький став провідником нового бунту. Це виявилось б реальним тільки тоді, коли б Богдан Хмельницький пішов під протекторат султана. Хмельницький прийняв цю ідею кримського хана, направивши своїх послів, і уклав у липні 1648 р. договір. Яничарська революція в столиці Османів, загибель султана Ібрагіма і за кілька місяців його візира Агмеда, перешкодили остаточній ратифікації договору, але все-таки Богдан Хмельницький отримав татарську допомогу. Залишилася цікава українсько-турецька торговельна конвенція як свідчення тих подій. З того видно, що Богдан Хмельницький не міг би дістати допомоги від ісламського світу, якщо б він виступав як бунтівник, але він запропонував султанові протекторат над своєю державою, яка в ті часи розпоряджалася великим флотом. Саме тоді Османська Порта вела морську війну з Венецією і потребувала також допомоги. Лариса змогла знайти свідка договору Богдана Хмельницького з Іслам Гіреєм, а саме Тугай-бея, перекопського князя, якого хан послав на допомогу Богдану Хмельницькому. Таким чином, державна ідея Богдана Хмельницького зародилася у нього раніше, ніж він почав революцію, отже, не пізніше 1648 р.

Багато уваги Лариса присвятила Зборівському договору 1649 р.: вона звернула увагу на те, що договірними сторонами були не польський король Ян Казимир і Богдан Хмельницький, а Ян Казимир і кримський хан Іслам Гірей III, котрий як володар представляв інтереси Богдана Хмельницького. Богдан Хмельницький як підданий короля не міг бути його договірною стороною. Крім того, Іслам Гірей III мав таку військову

силу, яка примусила польського короля прийняти так звані «Пункти Богдана Хмельницького». Лариса вперше вводить до наукової літератури як татарський оригінал Зборівського договору, так і тогочасний російський переклад з польської мови. Як відомо, король соромився того, що він уклав такий договір, і польська наука не вважала за потрібне віднайти і видати польський текст Зборівського договору, проте друкувала лише самі «Пункти Богдана Хмельницького».

Богдан Хмельницький діяв у половині XVII ст., тоді, як і в середньовічній Європі, панувала концепція, що державна влада може перебувати тільки в руках “вибраних Богом” династій. Богдан Хмельницький не належав до панівної династії, і через те мав труднощі, як у себе вдома, так і в стосунках з володарями Європи. Щоб цьому зарадити, він вирішив, як подає Лариса, поріднитися з православною династією Молдавії через одруження свого сина Тимоша з дочкою князя Василя Лупула. Але Тиміш незабаром після весілля загинув у Молдавії, в Сучаві у 1653 р., і тільки тоді Богдан Хмельницький звернув увагу на іншого православного володаря — московського царя Олексія Михайловича.

Одним з основних відкриттів Лариси стало те, що не було так званого Переяславського договору у січні 1654 р. в Переяславі, де нібито спонтанно сотні тисяч українців присягали цареві. Лариса чітко розрізнила два аспекти: релігійний церемоніальний (Переяславська Рада) і договірний. Церемоніальний аспект реалізувався в Переяславі, але, як виявив на підставі архівних документів Михайло Грушевський у статті, виданій Академією наук СРСР у 1929 р. і відразу ж забороненій, присягу цареві формально склали близько двохсот чоловік, тобто гетьман, старшина і випадкові люди, що тоді, в січні 1654 р., перебували в Переяславі. Справжній договір кувався не там, а в двох столицях: у Чигирині і в Москві. У Чигирині гетьман зредагував договірні статті, які пізніше у науковій літературі дістали назву «Статті Богдана Хмельницького», і вони точно подавали українські вимоги, що мали забезпечити Україні автономію. «Статті Богдана Хмельницького» повезли українські дипломати С. Богданович-Зарудний і Павло Тетеря до Москви, — там вони обговорювалися царським правлінням і дістали царську апробацію без суттєвих змін. Російська сторона до сьогоднішнього дня хоче концентрувати свою увагу на

тому, що справжній Переяславський договір — це релігійно-церемоніальний акт (Переяславська Рада), а не холодне обговорення умов справжнього договору в Чигирині та Москві. Зрозуміло, чому московська сторона не хоче говорити про договірні статті як основу, бо тоді треба було б визнати, що Москва й не думала дотримуватися своїх зобов'язань. Зручніше було б обмежитися релігійно-церемоніальним актом, — це тривало так за царських часів і за радянської влади. Тепер російські вчені знову хочуть переконати українців, що жодних умов протекторату не було, а було тільки так зване всенародне рішення про “возз'єднання України з Росією”. Нещодавно, а саме у січні 1995 р., до 340-ї річниці Переяславської Ради, в Москві відбулася російсько-українська конференція, присвячена знову тільки Переяславській Раді, а не договору. При тому, як виходить навіть стосовно надісланих з Москви інструкцій щодо списку Бутурліна, за влучним зауваженням Михайла Грушевського, не все відбувалося так гладко. Коли Хмельницький вимагав від Бутурліна скласти йому присягу за царя (адже гетьман виріс у культурі, що знала взаємний договір), Бутурлін відповів, що про це неможливо навіть подумати, аби цар міг комусь присягати. Тоді Хмельницький вийшов із церкви Пресвятої Богородиці, де мала відбуватися присяга, і тільки після якихось запевнень Бутурліна, мабуть, що Богданові статті будуть затверджені, гетьман повернувся до церкви. Отже, і на Переяславській Раді не бачимо всенародного підданства і “вос-соединения”, як імперські фахівці хочуть нас сьогодні переконати.

Найбільш точно подає Хмельницький свій статус як володаря у т. зв. шведських проектах (1655–1656 рр.), а саме він порівнює себе з електором Бранденбурзьким (тоді одним із найважливіших європейських володарів) та з авторитетним князем Курляндії.

Сподіваюся, що ця збірка статей Лариси знайде свого читача і зверне увагу українського інтелектуального світу на проблеми, з якими зустрічався Богдан Хмельницький в часи свого короткого (1648–1657), але такого повного подій гетьмування.

Омелян Пріцак